

Nizami Gəncəvini Mahmud Kaşğaridən bir yüzillik dövr ayırır. XI yüzillik və XII yüzillik. Akademik N.Y.Marr vaxtilə yazırdı ki, ...müəllimlərim bu əqidədirlər ki, bəşəriyyət tarixində və bütün dünyada hələ indiyədək həkim Nizamiyə bərabər ola biləcək başqa bir şair dünyaya gəlməmişdir.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ındakı sözlər müxtəlif tayfa dillərindən və əski folklor qaynaqlarından seçilmiş, türk etnoslarının gündəlik məişətinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə, dünyagörüşünə, maddi və mənəvi dünyasına, iqtisadi durumuna aid çox qiymətli məlumatlar vermək gücünə malikdir.

Həm Mahmud Kaşğarının, həm də Nizamının işlətdiyi türk sözləri yazıldığı dövrün səciyyəvi cizgilərini müəyyənləşdirən güzgüdür, min il öncəki düşüncəni bugünə çatdıran, tanıdan mötəbər qaynaqlardır. Bu qaynaqlarda istifadə edilmiş sözlər və ifadələr və s. hələ də canlıdır, həyatidir.

Həm Mahmud Kaşğari, həm də Nizami Peyğəmbərin «Türklərin uzun sürən bir səltənətləri vardır» kəlamından istifadə edərək türk dilini dövrün güclü dilləri ilə – ərəb, fars və soğdak dilləri ilə qarşılaşdıraraq bir sırada görür.

Söz, fikir adamları olan Mahmud Kaşğari və Nizami dili tərbiyənin, fə-

könlünü almaq üçün onların diliylə danışmaqdan başqa yol yoxdur». Türkcəni öyrənmək istəyənlərə həmin dili öyrənmək üçün yazılan «Divan»ın, o yuzildə bilik və siyasət dili olan ərəbcənin türkcədən yüksək bir dil olmadığı, türkcənin ərəbcə imlə atbaşı bərabər getdiyini göstərmək cəsarət və fədakarlıq idi.

Həm Mahmud Kaşğarını, həm də Nizamini orta çağların ən önəmli dilçiləri saymaq olar. Mahmud Kaşğari lüğətçilik modelini ərəb dilçiliyindən, Nizami isə əsərlərindəki söz varlığını fars dilçiliyindən almışdır.

Həm Mahmud Kaşğaridə, həm də Nizami də sözün tarixi yalnız etimologiyanın tarixi deyil, həmçinin də sonrakı gələn bütün nəsillərin, cəmiyyətin hərəkət və inkişafıdır.

Həm Mahmud Kaşğarının və həm də Nizamının əsərlərində türk tayfa dilləri haqqında maraqlı bilgiler əldə etmək olur; ən saf və düzgün dil dilbilən, farslarla qarışmayan, əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir... İki dil bilənlər soğdak, kəncək, arğu tayfalarıdır. Xaricə gedib-gələn və əcnəbilərlə qarışanlar isə xotan, tütüt və tanqutların bir hissəsidir. Onlar türk ellərinə sonradan gəlmişlər. Tütüt və xotanların dilləri və yazıları fərqlidir. Onlar türk dilində danışa bilmirlər.

məişət və s. sahələrdə özünü göstərmişdir. (Əsgərov M.M. İran onomastikasında türkiizmlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987, s.230)

Mövcud ənənənin nəticəsi olaraq böyük Nizami də əsərlərini fars dilində yazmışdır. Türksöylü Qətran Təbrizi, Xaqani, Məhsəti, Mücrəddin Beyləqanlı, Rumlu Cəlaləddin və başqa türk əsililər kimi.

Türk yazı dili çox qədim ənənəyə malik idi. Ancaq bu ənənəyə göz yuman Azərbaycan şairi Nizami həyatı-

İsmayıl KAZIMOV,
professor

MAHMUD KAŞĞARI VƏ NİZAMI GƏNCƏVİ

zilatın başı saymışlar: ərədəmin başı dil= ərədəmin başı dildir, -demişlər. Gözəl, mənalı söz deyən fəzilət sahibi şərəfə, hörmətə çatar (MK, I, 2006: 169) Nizami deyir ki, dildən doğru istifadə etmək lazımdır yoxsa hörmətdən düşərsən.

Çoxlarının adına çıxılmış (məsələn, Vittenstenin) «dil sərhdələri düşüncənin sərhdəlidir» fikri əslinə qalanda Mahmud Kaşğari və Nizami Gəncəvini uzaqgörən düşüncələrinin məhsulu olmuşdur.

Ümumiyyətlə, dil, sözün, kəlamın, sözlərin gücü, gözəl söz söyləmə bacarığı natiqlik sənəti Mahmud Kaşğari «Divan»ında ana xətt kimi keçir: Tılın terqiye teqir= dil ilə süfrəyə erişilir (MK, I, 429); savın saqrakka teqir= sözlə sürəhiyə erişilir (MK, I, 471); Er sözi bir, edher köti üç= erin sözü bir, eger bağı üç olur (MK, II, 283); Tılın tıqışını tışın yazmas= dil ilə bağlanan dişlə çözülməz (MK, II, 20); Kişi dilinin altında gizlidir (MK, I, 429) və s.

Bu və ya başqa hikmətli kəlamlar göstərir ki, Qaraxanlılar dövründə, eləcə də Nizamının yaşadığı dövrdə kişilik, cəmərdlik insanda başlıca keyfiyyət hesab edilmiş, sözünün üstündə durmayanlar nifrətə layiq görülmüşdür. Həmin fikirlər müasirliyini indi dəitirməmişdir.

Yüzilliklər boyunca «dil xalqın ulu sərvəti» olduğunu bilən xalq da, onun Mahmud Kaşğarisi də, Nizamisi də, «Kutadqu Bilig»i yazan Yusif Balasaqlusu da dilə bağlı müdrik fikirləri söykənəcək kimi əsərlərində istifadə etmişlər: Yalan sözdən uğur kaçar; İyi işin başı dil; Çox söz kömür; Dil kılıb kibidir; Başa bela dilden...

Gözəl fikirlər müəllifi Kaşğari Mahmud «türklüyün altın dövrü»ndə türk dilini ərəb dili ilə qarşılaşdırır: «Türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir. Dərdini dinlədə bilmək və türklərin

Əliisa Şükürlü yazırdı ki, Gəncəli Nizami zəmanəsinin ən böyük bir şairi olmaqla bərabər Türk düşüncəsinin, aqlının, zəkasının, insanlığının ifadəsi idi» (Şükürlü Əliisa. Gəncəli Nizamidə türkcülük. Bakı, «Kitab aləmsi», 2002, s.11)

L.Peysikov türk dilinin islamdan öncə və sonrakı dövrlərdə fars dilinə təsirindən söhbət açır. O, Nizamının də əsərlərində türk mənşəli leksikasının çox olmasından danışır. (Bax: Peysikov L.S. Leksikologiyə sovremennogo persidskoqo əzika. M., 1975, s.46)

Türk sözlərinə qədim fars lüğətlərində, xəritələrdə, müxtəlif yazılı ədəbiyyat və tarixi sənədlərdə rast gəlmək olur. Bu baxımdan 1949-1952-ci illərdə Tehrandə nəşr olunmuş 10 cildli «İranda coğrafi adları». 3 cildlik, 1959. Lüğəti 1959-cu ildə Əhməd Arami nəşr etdirmişdir.

1971-ci ildə Moskvada V.I.Savina «Slovarq qeoqrafiçeskix terminov i druqix slov, formirovih toponimie İrana» əsəri sap edilir. Bu lüğətdə xeyli sayda türk mənşəli sözlər (Nizami də olman sözlər də), toponimlər də öz əksini tapa bilmişdir: Uçur, Qayın, Qanuc, Tarım, Naxırlı, Qalaçiq, Kalafı, Zəncan, Türk, Düzkiənd, Qaratəpə, Qarasu, Çalğaş və s.

M.Əsgərov «İran onomastikasında türkiizmlər» adlı məqaləsində yazır: «Tarix, coğrafiya, dil və s. elmlərə aid yazılı mənbələr göstərir ki, hələ qədim zamanlardan qərbi və şərqə iranlılar türk xalqları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Uzunmüddətli iqtisadi, siyasi və ərəzi təmasları nəticəsində hər iki xalqın müəyyən bir müştərək leksikonu olmuşdur. Bunlar saysız-hesabsız olmaqla həm də qədimdir. Mövcud mənbələrdən məlumdur ki, hər iki dilin qarşılıqlı təsiri müxtəlif dövrlərdə olmuş və müxtəlif sahələrdə: iqtisadiyyat, mədəniyyət, ticarət, hərbi,

nın sonuna qədər öz Türklüyünü dilə gətirməkdən əsla çəkilməmiş və Türkə, onun milli ənənələrinə dərin sevgi, məhəbbət və hörmət bəsləmişdir.

Nizamidə Türk sözlərini ilk dəfə professor Əliisa Şükürlü «Gəncəli Nizamidə türkcülük» kitabında tədqiq etmişdir. Bununla belə, Azərbaycan alimlərindən Tahir Məhərrəmov, doktor Qafar Kəndli, doktor Seyidağa Onullahi də əsərlərində bu məsələyə müəyyən yer ayırmışlar.

Nizamini XI əsrdə yaşamış məşhur ensiklopedik alim Mahmud Kaşğariyə yaxınlaşdıran bir sıra keyfiyyətlər mövcuddur. Hər şeydən öncə, həm Mahmud Kaşğarının «Divan»ında, həm də Gəncəli Nizamının əsərlərində Türk bütün başqa qəbilə və xalqların müdafiəçisi, güvənc yeri, qoruyucusu kimi göstərilir. Hər iki yazılı qaynaqda Türk Makedoniyalı İskəndərin rast gəldiyi ən güclü, dönməz və qəhrəman, eyni zamanda ağıllı, tədbirli, mətanətli, nəticədə isə İskəndərin ən yaxın, etibarlı dostu, savaşa arxadaşdır. Bundan savayı, Nizami Gəncəvini «Xəmsə»sində faydalandığı Türk kəlmələrinə çox zaman Mahmud Kaşğarının «Divanü Luğatit-Türk» əsərində də rast gəlmək olur. Bəlkə də, etimləmək olar ki, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilinə yad olan sözləri Nizami Mahmud Kaşğarının lüğətindən əldə etmişdir.

«Gəncəli Nizamının əsərlərində əks olunan türkə aid milli özəlliklərlə Kaşğarlı Mahmudun «Divan»ında türkə məxsus milli xarakterləri, milli özəllikləri arasında olan yaxın bənzərliklər vardır. Bunun üçün Nizamının Kaşğarlı Mahmudun məşhur «Divan»ı ilə də tanış olduğunu təxmin etmək olar. Bu o deməkdir ki, Nizami Türk, Türklük və türkcülük ideyalarını Mahmud Kaşğaridən demək olar ki, öyrənmişdir» (Ə.Şükürlü)

«Müqayisəli qarşılaşdırma metodu»nun pioneri sayılan Mahmud Kaşğarlı yazır ki, «Tanrının dövlət günəşini Türk bürclərində doğurmuş olduğunu və onların millətləri üzərində şüalarını saçılmış şəkildə olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi və onları yer üzərinə hökmdar təyin etdi: zamanamızın xanlar xanı onlardan çıxdı; dünya xalqlarının iərə yüyənini onların əllərinə verdi. Onlarla birlikdə çalışanı, onların yanında olanı əzizlədi və türklərə görə onları hər arzularına çatdırdı; bu şəxsləri pis adamların ayaq altına düşmə şərinə qorudu» (MK. I, 3-4)

«Türk Allaha yaxın olan bir millətdir» -M.Kaşğari belə deyirdi. Həm Mahmud Kaşğari və həm də Nizami öz türklüyündən qürur duymuşlar. Bu xüsusda Kaşğari Mahmud yazır: «Dərdini eşitdirmək və türklərin könlünü almaq üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Bir kimsə öz qəbiləsindən ayrılıb onlara sığınacaq olarsa, o qəbilənin qorxusundan qurtara; bu adamla birlikdə başqaları da (türkə) sığına bilər (MK. I, 351-352)

Nizamının «Xəmsə»sində türklərin ümumi etnik əlamətləri barədə verdiyi məlumatlarla Mahmud Kaşğarının Məhəmməd peyğəmbərin hədisinə əsaslanaraq türkün xarakteri haqqında verdiyi informasiyalar arasında bir yaxınlıq və oxşarlıq görünür. Nizami bu məlumatları Nizami Kaşğarının «Divan»ından əldə etmişdir.

Nizami «Xəmsə»sində «Türk» sözünü 300-dəfədən artıq işlətməmişdir. Yalnız etnik ad kimi deyil, həmçinin gözəl və qəhrəman anlamından da məharətlə istifadə etmişdir. O, bir çox türk sözlərindən kalambur (söz oyunu) yaratmışdır. Alliterasiyaya çox fikir vermişdir.

Həmə rəh məkəb-i Torkan çün şəhd,
Omari bər omari, nəhəd, bər nəhəd
(XŞ, 664, 15)

Tərcüməsi: Bütün yol boyu bal kimi (şirin) Türklərin atları,
Kəcəvə kəcəvəyə, təxtirəvan təxtirəvana söykənmişdi.

«Yeddi gözəl» məsnəvisində Nizami iki variantda TürknazTürktaz adını işlətməmişdir. Türknaz-nazlı-qəmzəli türk qızı deməkdir. Şairin özünün süni şəkildə yaratdığı Türktaz adının ikinci hissəsi yazmaq, təzmək feilindəndir, mənası qaçmaq, uzaqlaşmaqdır. Türkdən uzaq qaç deməkdir.

Sui rusi avərd yek Torkitaz,
Ço tond əjdəhai dəhən kərde baz
(ŞN. 454, 42)

Tərcüməsi:
Bir Türktaz (yəni qəhrəman)
Rusa hücum etdi,

Ağzını açan qorxunc əjdaha kimi.
Ə. Şükürlü kitabının 3-cü bölümünü Gəncəli Nizamının əsərlərində türk sözlərinə həsr etmişdir.

Ərməğan. Nizami bu sözü əsərlərində 8 dəfə işlətməmişdir.

Qələvoz. Nizami bu sözü bir dəfə işlətməmişdir. «kulavüz» «kılavüz» mənası, «bələdçi, yol göstərən anlamında. Altay dilində «kilik» «hərəkət və fəaliyyət», «xasiyyət» mənası.

Ostolom (hüştülüm) sözünü Nizami 2 dəfə işlətməmişdir. Dehxdanın lüğətində verilən mına (zor etmək, birinə güc gəlmək) Bus öz Azərbaycan dialektlərində- Güney Azərbaycanın Sulduz mahalında da üstülümhüştülümhüddülüm (hay-küy salan, ağılsız şəxs), həmçinin də Oğuz rayonunda «hüşdəmək», Ordubadda «hüşdürəx», Bakı, Cəbrayıl, Kürdəmir, Qazax, Zaqatala «hütdürüm» formasında istifadə olunur. Nizami və Xaqani işlətməmişdir.

(Davamı var)